

ՄԱՐՏԻՆԻ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐ

Ե Կ Ե Ղ Ե Ց Ա Կ Ա Ն Ը

Մարտը՝ որուն սուգը տակաւին այնքան հզօր է մեր մէջ, եղաւ մեր վերջին շրջանի մեծագոյն եկեղեցականներէն մին. և էջ միածնի այրիացումէն վերջ, միակ փարոսը, տակաւ մթնցող մեր իրականութեան:

Արմաշէն կուգար ան, դպրիվանքէ մը՝ ուր հայկական խորքը, և եւրոպական յառաջահայեաց զգացողութիւնը, իրարու հետ հաշտ ապրեցան այս գարուն սկիզբներուն: Այս նոր ոգիի գոյաւորման մէջ մեծ բաժին ունէին ժամանակին հարկերն ու կարիքները. աւելի լայն տեսակէտէ մը դիտուած՝ այդ ոգին համազգային պէտքի մը ընդունալու մէջ էր, և ունէր իր ուրոյն նպատակակէտը: Օրմանեան և Դուրեան, մին մեթոտի, և միւսը ներշնչուած մարդ, գերպանցօրէն ատակ իրազօրծիչները եղան անոր: Արմաշի մէջ Թորգոմ Սրբազանը, առաջին տարիէն Օրմանեանի գուզընթացու սուցիչ ունեցած է Դուրեանը, գեռ պատանի, հիացող մը այս վերջինին, գրաւուած է անոր իմացական և հոգեկան շնորհներէն: Դուրեանի անձը իր սուրբ մտաւարկարը եղած է, և զինք առաջնորդած տարիներով իր ճամբուն մէջ: Քիչ անգամ պատահած է որ ուսուցիչ մը այնքան հզօր ազդեցութիւն ունենայ իր ունէ աշակերտին վրայ: Անձին օրինակը շատ անգամ աւելի անդիմադրելի է, քան գիրքերու իմաստութիւնը: Ան Օրմանեանի մեթոտին, և Դուրեանի ոգիին ամենէն կատարեալ ներկայացուցիչը եղաւ. միւս կողմէն Օրմանեանի յամառ աշխատանքն ու յարատեւութիւնը, զոր ամէն օր կը տեսնէր, բարբար դեր մը ունեցան անոր վարչական ու կազմակերպչական կարողութիւններուն կազմաւորման մէջ:

Իր կողումին առաջին տարիներուն իսկ, անկող ունէր յղացքը իր ասպարէզին, և ծրագիրը իր ասպարհ գործունէութեան, իր քառասուն տարիները զայն իրագործեցին զմայլելի յարատեւութեամբ: Եկեղեցին

և Ազգը, կրօնն ու բարոյականը, անոր գործին և անձին անկիւնաքարերը եղան, անոնց զգացումներովը կնքուած, ան հոծ, չքեղ, և խորունկ արտայայտիչը եղաւ անոնց ներդաշնակ խելութեանց:

Դիմագծել կարենալու համար զինք, կարեւոր է նկատի ունենալ այն միջավայրը որուն համար կը պատրաստուէր ան իբրեւ կեղեցական: Դիւրին չէ քանի մը տողերով ճշդել պատկերը այդ օրերուն, որ մեր նոր պատմութեան ամենէն ճակատագրական շրջանը պիտի կազմէին: Երբ Թորգոմ վարդապետ, իր դպրոցական ընթացքը աւարտելէ յետոյ՝ իբրեւ վեղարաւոր կը կենար Հայ Եկեղեցւոյ սեմին, արեան հեղեղ մը ողողած էր մեր երկրին կարեւորագոյն կեդրոնները. ամէն ուր որ հայ կեանքի աշխոյժը, և ապագայի մը յուրը գիւնէք ըզգալի բերք էին: Սակայն ամէն ինչ կորսուած չէր. խաւարին մէջ կայծեր կային իբրեւ սպասման խորհրդանիշ: Տարիներէ ի վեր սկսուած վերադարձումսի երկունքը կը շարունակուէր նոյնիսկ արեւին տակ: Ներքին խմբումներ, տենդայոյզ երազներ, և դարերու աւերը սրբազրու ճիգեր՝ կը կազմէին ոգին այդ երկունքին:

Ազգային այս ազէտին դիմաց, հաւատարիմ մեր պատմութեան, դարձեալ Հայոց եկեղեցին էր որ կը ստանձնէր իր դաւաւոր գերը, ծիրանի ծովէն բարձրացող կարմիր եղեգնիկի նման, յոյսի ջահի մը պէս կենալու մեր կործանած ժողովուրդի աշխարհուն դիմաց: Աւելին, ան պիտի հաւաքէ, պիտի սփռի, պիտի յուսալուէ Արմաշականութիւնը կրօնական իտեպրով, և ժողովուրդին ծառայութեան յօժար հոյլ մը հոգեւորականներ ի սպաս կը դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ գերին իրագործման: Ինչ փոյթ՝ եթէ շատեր տարբեր չափ և կընչիւ գործածել ուզեն այդ սերունդը դաւաւոր առնեն, զայն տխրօրէն վրիպած նըկատելով, և այս ի հեճուկ կրօնին: Զկանխենք պատմութեան դատաստանը, սակայն ճամբորտութենէն աւելի բան մըն է, թէ մեր պատմութեան փառքը հիւսող բոլոր եկեղեցական մեծ գէմբերը, եղած են որքան կրօնական, նոյնքան ազգային:

Յետոյ՝ անխառն է պարպաւը ընել մարդոց, որոնց մեծ մասը մեր օրերու արեւնոտ պատմութեան Ղեւոնդները եղան, իբր

հաւատքի և ցեղի նահատակներ։ Ամէն սերունդ տուրք մ'աւնի իր ժամանակին. երանի անոնց՝ որոնք զոհաբերութեամբ կը վճարեն զայն։

Թորգոմ Սրբազան արմաշական մըն էր, բայց այդ շարժումի ձախ թէւին պատկանող. եթէ կը ներուի նման բացատրութիւն մը, որոնք ժամանակի ոգիին հետ ընթացան իրաւախորհրդէն և լրջութեամբ։ Անոնք ճիշդ մը ըլլին ընդ առաջ իրթալու ժամանակի պահանջներին և ստիպողութեան, իրագործելու համար կարելին՝ որ հայ ժողովուրդին և հայ ոգիին կարելիութիւնն էր։ Այս հանգամանքով անոնք զատուեցան իրենց ուղղութեամբ արմաշականներու աջ թէւէն, Օրմանեանականներէն, որոնք եկեղեցին կը նկատէին ուրոյն հաստատութիւն մը և սկզբունք մը, որուն գործունէութեան ծրագրի իրենց շինուած կուգար անցեալէն։ Այդ ծրագիրը կրնար պատշաճիլ ուրիշ ոեւէ ժողովուրդի մը՝ ոեւէ ժամանակաշրջանի մը մէջ, բայց ոչ հայ ժողովուրդին. վասնզի ո՛չ մէկ ժողովուրդ կրնայ հայ ժողովուրդը ըլլալ, և ներկայացնել այս տեսակէտէն անոր իրականութիւնը։ Գուրեհանականներ — ստիպուած եմ ընել այս որակումը — առանց խզելու իրենց ներշնչումին կապը անցեալին հետ, զգացին անտեխնալի արժանականութիւնը մեր տառապանքին, մեր իրաւունքներուն, մեր հաւատքին, մեր յոյսերին ու երազներուն, և ուղեցին սկսող վայրկեանը լեցնել հայ ժողովուրդի ներկայ պահանջներով։ Թորգոմ Սրբազան Գուրեհանական մըն էր։ Սխալեցան, սխալիլը մարդկային է. սակայն բրին իրենց ժամանակի պահանջներուն դէմ, ա՛յն, ինչ որ ըրաւ Ե. դարու եկեղեցին՝ իր շրջանին. շատ թող չտեսնուի այս մերձեցումը, ատիկա պատշաճ ըլլալէ աւելի՝ արդար է։

Կրօնական և ազգային ծառայութեան առաջադրութիւններով սկզբնաւորուած այդ գործունէութիւնը պիտի իւրացնէր շուտով եղբարախոս սերունդի մը բոլոր մտահոգութիւնները, բաժնելով յետոյ անոր աւրինոտ ճակատագիրը։ Առաջին անգամ չէր այդ ընդառաջումը եկեղեցիին և իր ներկայացուցիչներուն։ Աշտարակեցին, իրիմեան, Վարժապետեան, յիշելով միայն մեր պատմութեան վերջին հաթիւրամեակէն, այդ պայքարը ստեղծող և վարող դէմքեր եղած էին։

Թորգոմ վրդ. Գուշակեան, այս խնայելի արի գիւնուորեալը, Արմաշէն իսկ ըսկիզբը ըրաւ իր մօտ կիսագրեան պայքարին, Ազգային Սեկիւնցւոյ ճամբուն վրայ։

Իրեւ տեսուչ, և յետոյ փոխ-վանահայր Արմաշի Գրգիւսեանքին, Գուրեհանի մեկնելէն վերջ, ան արժանաւոր շարունակողը եղաւ իր նախորդներուն։ Գուրեհանի վեհութեան եւ քաղցրութեան վրայ իր մէջ կ'աւելնար կրօնական շնչոյ դիմագիծ, եւ վարչական թափանցողութիւն։

Իրեւ կրօնաւոր և վարիչ կրօնական վարժարանին, իր աշխարհայեացքը շատ նման եղած է Գուրեհանի։ Անցեալի պաշտամունքը, կրօնական բարձր ոգի, և ժողովրդային ծառայութիւնը կը կազմէին իր հաւատքին խորիմասերը։ Կը հաւատարմեցան ղէպի ապագան երկարող մեր ճակատագրին, անոր մէջ զգալով միշտ Աստուծոյ մատը։ Բոլոր գաւառական հանգանակներուն մէջ կ'որոնէր հոգեկան միջուկ. անիկա հոգեկան, միադիք բան մը ունէր դիւրին չտարազուող, նոյնքան դիւրին չպաղպէր։ Ոչ դիւտութիւն, և ոչ արդիականութիւն չէին կրցած զինք թլուել։ «Անցեալի սէրը», «կրօնքին զգացումը» և «ազգին խղճմտանքը», որակումներ լոկ չէին իրեն համար, այլ ուժեղին և զանգուածեղ զգացումներ։ Թորգոմ Սրբազան հաւատացաւ մըն էր, բայց չեղած այդ հաւատքին ոգին եղծող արտաքին խառնականց ինքզինքը ենթարկողը, պարզ բառով, ճգնաւորը։ Կրօնքը իր մէջ հրամանակարգ ըլլալէ աւելի, մտահայեցողութիւն, յուզում և բարոյական էր. մարդկային յառաջդիմութեան և աշխուսցման գերագոյն ազդակը։ Բանաստեղծական ու գեղեցիկ խորհուրդով մը կրօնքին զգացումը անցեալին չափ խոր, և ապագային չափ երազուն կը բարախէր իր մէջ։

Իր զգայնութեան այս վերլուծումը իր լրացուցիչ իմաստներ կը բարձրանայ, երբ կը մօտենայ իր իմացականութեան ալ սահմանումին։ Ուրարմուտ մը չէր անիկա, ոչ ալ մասնագէտ մը եւրոպական պատրաստութեամբ. եկեղեցւոյ եւ ժողովուրդին սպասին մարդը եղաւ, և այդ պէտքերուն համար պատրաստեց ինքզինքը գերազանցապէս. ասպարէզլին հարկադրանքը, և իր բեղուն միտքը զինք գեղեցիկ բարձունքի

մը հանած էին, որ պատկառանք կ'ազդէր ամէնուն: Կը ճանչնար մեր պատմութիւնն ու մատենագրութիւնը իր խորութեանը եւ գեղեցկութեանը մէջ. ոչ ոք իրեն չափ կրնար հազորդ ընել զմիջ անոնց հոգեկան, կրօնական, և ցեղային արժէքներուն. մեր անցեալ մեծ ութիւններու պատմիկաբարձրին մէջ՝ ան կը կենար յուզումով և պատկառանքով: Զոր ու ժամանակագրական չէր ինք ոչ մէկ նկատի մէջ: Իրեն անծանօթ չէին նաեւ օտար մատենագրութիւնը, իմաստասիրութիւնը, և գիտական ու հոգեբանական ուսումներու որոշ գօտիներ: Իր կեցուածքը այս բոլորին նկատմամբ եթէ մասնագիտական չէր, բայց կ'ընդգրկէր այս բոլորը, խոր ու կարօտագին մտերմութեան մը մէջ, որոնք եթէ չէին զբաղարաններ իր մէջ իրենց ամերամասն ճշդութեամբ, բայց կ'անուշէին ու կը փայլեցնէին իր միտքն ու հոգին: Եւ այժմ կը զգացուէր իր մտածումին, իր խօսքին, և իր գրականութեանը մէջ. ծանր, խորունկ, և բաթխուն բան մը կար իր իւրաքանչիւր բառի, և պարբերութեան տակ: Ու այս բոլորը իր մէջ տեղեկութեանց համագործութիւն մը ըլլալէ աւելի նկարագիր մը եղած էին: Զեւ ուղեր լայնալ իր գրչի և բեմի արժէքներուն վրայ, ուրիշներ պիտի կատարեն այդ՝ պարտքը: Անիկա մեր սրբազան բեմի աննահանջ, լուրջ, ու քաղցրախօս մեծագոյն քարոզիչը եղաւ, որուն խօսքն ու մտածումը իր հոգիին մէջէն բացին մեր անցեալի արժէքները, մեր կրօնքին լոյսերը, և մեր ժողովուրդին մեծ ութիւնները: Մեր վերջին շրջանի սրբազան բեմի իշխանն էր ան:

Սակայն իր այս բոլոր շնորհները ի յայտ կուգային մանաւանդ իր պաշտօնին գործօն արտայայտութիւններուն մէջ: Իր կեցուածքը մեր քաղաքական կեանքի, և մեր դատի նկատմամբ, յարգանք պարտաւորով և սրտատուէր է, Ղեկնողեանց հոգիին հազորդ՝ անիկա սկիզբէն ի վեր հոգիով համաձայն եղաւ մեր ազատութեան ի խնդիր կիրարկուած վանքերուն, և խորունկ եղաւ իր ցաւը մանաւանդ մեր վրիպումներուն և աւերներուն հանդէպ: Ծակատադէնէ զարնուած այդ բեկորներուն վէրքերը դարմանելու, արցունքը սրբելու, հաւատքը զօրացնելու, և յոյսը լուսաւորելու համար անիկա ըրաւ իր լուսադոյնը: Եղիպտոս խու-

ժող մազապուրծ տարագրեալներ, և Սուէտիոյ գաղթականներ, կը յիշեն անշուշտ իր հայրական և եղբայրական վերաբերմունքը իրենց ցաւի ու տառապանքի ամօքման համար: Իր այդ հայրական կեցուածքը սպառախտ սերունդի մը նկատմամբ իր անտառանի պաշտօնեայի գլմաճին կը բերէր առաքելական բան մը. մտքի մարդուն քով սրտի մարդը միշտ չնուազեցաւ իր մօտ. և ասով ինք կը դառնար իրական հայրը ան՝ ժառանգներու: Հայաստանի ցուրտին զօհ չըրկելու համար նահր-էլ-Օմարի շուրջ 1000 չափ վանեցի որբեր, անիկա իր թեւերուն լայնքով բացաւ իր սիրտը, համոզելու ձ. Բ. Ը. Միութիւնը որ ստանձնէ այս վերջիններուն հոգը. այս տողեր գրող իր ձեռնասունը, մին էր այդ ձեռով ազատագրուած մանուկներէն: Ինք իր սրտի այս մեծութեան շնորհիւ էր որ յարգանք կը պարտադրէր նոյնիսկ իր հակառակորդներուն: Միւս կողմէն սակայն յանուն իր պաշտօնին և իր կարգին, անիկա առաքելային մը նախանձախնդրութիւնն ունէր: Կարեկից թշուառին, եղբայր անօգնականին, հայր որբին, սակայն դատախազ արդարութեան և ճշմարտութեան, Այս գետնին վրայ շեշտ և աննուաճ էր իր կեցուածքը. անոր համար յաճախ ընդգիմութիւններու բաղ-խեցաւ:

Երբէք պիտի չմոռցուի մեր պատմութեան մէջ իր Հնդկաստանի նստիւրակութիւնը, որով հակառակ սպառնացող վտանգին և իր փափուկ առողջութեան, 1916ին անիկա մէկուկէն տարի շարունակ չըլլաւ եկեղեցինէն այրիացած այդ վայրերը, եկեղեցւոյ սիրով և ազգին կարօտով տաքցնելով զիրենք: Մեծ եղած էր իր ձգած սպաւորութիւնը. հովուի և իր հօտի այդ հոգեխառնումը զինք հարստացուցած էին անուշ յիշատակներով. անոր շնորհիւ անիկա կրցաւ ազգին կարօտեալներուն ինպատակ հանգանակել պատկառելի գումար մը:

Նոյն ձեռով անմոռանալի են Եւրոպայի թեմին կազմակերպման համար իր ի գործ դրած ճիգերը, իրեն կաթողիկոսական լիազօր ներկայացուցչի: Ժողովուրդին հետ ըլլալու, անոր ցաւերը սփոփելու, անոր կարեքները լեցնելու իր անհուն բարեխօսութիւնը կը քաղցրացնէր բոլոր այդ ծանր պարտականութիւնները:

Թէ Հնդկաստանի և թէ Եւրոպայի մէջ մեծ յարգանքի արժանացաւ, խանդավառութիւններ ստեղծեց, և հոգեպէս մխթարուեցաւ իր գործին մէջ:

Անհուն էր իր տառապանքը, մեր ժողովուրդին սպառնացող վտանգներու մղձաւանջին գէմ, որ կը ներկայանար իրեն ձուլման պատկերին տակ, զոր արգիլելու, կամ գէթ յապաղելու համար, պատրաստ էր տալու ինքզինքը:

Տակաւին չիշատակեցի իր Սերաստիոյ և Եղիպտոսի առաջնորդութիւնները, որոնք իր գործօն կեանքի տոնդաղին տարիները կը հաշվեն իրենց մէջ: Այս երկու թիւմերուն մէջ իր փոնական, կրթական և ժողովրդանուէր ծառայութիւնները հատորներ կ'ընդգրկեն: Շնորհիւ իր նկարագրի մաքրութեան, զոհողութեան ոգիին, հեռատեսութեան, և խորունկ ազգասիրութեան, մնաց միշտ ամենատիրական գէմքը:

Մեծ հեռապատկերներ ընդգրկող, բարձունքներու սեւեռաթիւ մարդ էր: Նպատակը իր մէջ ամէն օր ապրող ու երբեք չսպառող իրականութիւնն էր: Քանակով քաշուած գիծերու, և թիւով ճշգրտած հաշիւներու մարդը չեղած երբեք, ինչպէս չէին եղած իր մտաւարկարները Որիմեան և Դուրեան, Ոորանք ունէր կարծես ինքզինքնին կաղապարներու վտանգող անհատներէ: Մեծութիւններով լեցուն անհատ մըն էր, և գիտէր միշտ մեծ մնալ հոն, ուր ուրիշներ կը դաշլէին: Ան իր այս կեցուածքով կը մօտենար Որիմեանին, առանց ունենալու այս վերջինին թէ և անուշ՝ բայց նուազ ներդաշնակ արտայայտութիւնները: Թորգոմ Սրբազան արուեստագործուած և գիտուն Որիմեան մըն էր, աւելի իրատեսի եւ գործնական, տոգորուած ապագայի կարելիութիւններու մտածումով, ընելու համար ներկան գիտին ապագայի: Ան իր այս յատկութիւններով էր որ եղաւ յետ պատերազմեան հայութեան գերազանց գէմքը, իր ուսուցիչին հետ համապօր և համահաւասար:

Իսկ Ս. Աթոռոյ մէջ իր եօթ տարիներու կարճ՝ բայց բեղուն գործունէութիւնը, որ պսակը պիտի մնայ իր ամբողջ կեանքին, կրօնական, կրթական, վարչական, և տընտեսական մարզերուն վրայ, իրեն ապահո-

վեցին մեծագոյն տեղերէն մին Երուսաղէմի Ս. Աթոռոյ երջանկայիշատակ պատերաքներու շարքին:

Մեծ եկեղեցականի իր կոչումը Ս. Աթոռոյ իր գահակալութեան ընթացքին, յայտնաբերեց քանի մը մարդերուն վրայ: Անոնցմէ առաջինն է Ս. Աթոռոյ Ընծայարանի մէջ իր ի գործ գրած ոգիի զգացման, հաւատքի մշակման, լայն, խոր աշխատանքը: Իր շունչին տակն էր որ ուղղակի զարգացաւ երջանկայիշատակ Դուրեան Սրբազանով վերահաստատուած այնքան գեղեցիկ գործը, զոր սկսած էր տակաւին Արմաշէն: Զարգացած, լուսավոր և ազգասէր հիկեղեցականներու պատրաստութեան մէջ իր անձին օրինակը որքան իր դասերը, իր ոգին, և երազները կարելի հաւատարմութեամբ, աշնիկա ջանաց փոխանցել իր հոգևոր զաւակներուն: Հայ եկեղեցւոյ անդադար ունող կարիքներուն գէմ, անիկա բանակ մը կ'իւրազէր հոգեհուէր պաշտօնիւններու, միւր եկեղեցիին ու պատմութեան մեծ պատկերներովը զօտեպինդ, և յօժար զոհողութեան լայն տրամադրութիւններով: Ասոր կը ձգտէին իր վերջին տարիները, իր Աստուծոյ ուղած կեանքը, իրեն համար ըլլալէ աւելի, իր հոգևոր զաւակներուն համար էր կարծես ինչ երազը՝ երազը էր նաև իր մեծ ուսուցիչին, ան ալ այդ նուիրական վրիժառութիւնը միայն արժանի կը սեպեր հայ ոգիին: Այս վերջին երեք տարիներուն, իր մարմնական ուժերէն վեր, աններելի ծանրութեամբ աշխատանք վերցուց, երկու երեք գասառուի գործը ստանձնելով միւս միւնիստի իր բոլոր յօղութիւնները սակայն կայսարադանօք իմն կ'անհտանային, երբ գրեթե ըրով ծանրաբեռն կ'անցնէր իր գասկրուն: Անխառն, բարձրաթիւղ եկեղեցականն էր այդ բոլորին մէջ. դասէ մը միւսին մտած ժամանակն էր որ անիկա ընդունեց ճակատագրական հարուածը: Աշխրակաւ, բայց զսեմ բան մը կայ իր այս մեղացուն մէջ, անիկա կը զօհուի իր պարտականութեան, բաժնելով մահը անոնց՝ որոնք իրմէ տարիներ առաջ, իրեւ մեր օրերու Ղեռնդներ ինկան մեր գատի արհամար ճամբուն վրայ:

Սերիորդ գործը համընթաց առաջինին, Սիոնի խմբագրութիւնն էր. եօթ տարիներ շարունակ անիկա Սիոնը լեցուց իր գրչի և մտքի բազմակերպ շնորհներով: Իրեն հա-

մար թերթը լրացուցիչ մասն էր դաստիարակութեան, կրթարարձն՝ ուր պիտի փայլէին միտքն ու գրիչը, սիրտն ու հոգին ապագային համար պատրաստողներուն։ Այդ գետնին վրայ ևս անիկա կը մնար անուան, բազմակողմանի, խոր, և օրինակելի։ Գրելը խօսելու հետ զուգընթաց, իր կեանքի անդանցառելին անհրաժեշտութիւնները եղան, զինք իր մեծութեան հանող զոյգ թեւերը իսկ վարչական ու տնտեսական իր արդիւններուն հետ միասին, որոնց համար չեմ ուզեր հոս լայննալ, վասն զի այդ մասին ևս պահանջուած լուսարանութիւններ տրուած են այս էջերուն մէջ, գերակշիռ կը մնայ իր կրօնական պետի դերը թէ՛ Ս. Աթոռի մէջ, և թէ՛ Սփիւռքի համար։ Բնական, ուսուցչական, և գրական իր գործունէութենէն յետոյ, անիկա գերազանցօրէն կատարեց ժամանակն պետի դերը և հօր իր գերը։ Իր մահով թափուած արցունքները, և զգացուած սուգը ամենուրեք՝ պաշտօնական ու սովորական ըլլալէ աւելի բանը մը կը զգացնէին։ Իր հոգեւոր զաւակներն իրով կը կրօնացնէ ճշմարիտ հայր մը, իմաստուն առաջնորդ մը, և յաւեւ ողբալի սիրող սիրտ մը։ Զօր տեղը չէ որ էջմիածնի տխուր շիջումէն վերջ, բոլոր նայուածքները իրեն սեւեռուած էին, իրմէն սպասելով կարելի դարձանը աւերին։ Իր կարգադրութեամբ էր որ, եօթ երիտասարդ վարդապետներ քանի մը տարիներու մէջ զրկուեցան Ս. Աթոռէն, Սկեղեցւոյ և Ժողովուրդին ծառայութեան։ Այս աղաղակող պէտքերուն առջև, անիկա ունէր արեւոտ հեռանկարներ, և ծրագրեր։ Մահը կը հարուածէ զինք իր հաշիւ իրագործել սկսած երազներու և ծրագրերներու դիմաց։

Երբ կը վերջացնեմ այս տողերը, կը զգամ շուրջս խորունկ պարապը իր բացակայութեամբ զոյացած։ և տխուր ու չարագուշակ մտածումներ կը ծուսանեն հոգիս։ Բայց իր հոգին սրբազան տեսիլքի մը պէս, կը լուսաւորէ զմեզ, և կը զօրացնէ մեր կամքերը իր թերաւարտ գործին ի սպաս։ Արցունքով և յոյսով՝ ծուկնի հմ իր յիշատակին առջև։

ԵՂԻՇԷՆՆ ԿԱՐԴԱՍԵՏ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԵՐՃԱԽՈՍԸ

Հոգեւորայ պատրիարքին խօսքը իր գործին ծաղիկն էր։ Զինք կազմող աւանդութեան հաւատարիմ՝ խօսքին պերճութեան հոգածու էր, և իր հոգածութեան փայլուն ելքին մէջ հոգեկան մեծ վայելք կը զգար։ Զինք, իր մէջ խօսողը կազմող աւանդութիւնը՝ եղած է Արմաշինը, որուն քաղաքական ուղղութեան լաւագոյն ներկայացուցիչն էր ինք թերեւ իր ուսուցչէն ետք կամ անոր հետ։ Պաշտամունքի մօտեցող իր հոգեկան հիացումը հանդէպ եղիչէ պատրիարքին, որ առաջնորդը և հոգին եղած էր Հայք։ Եկեղեցիին մէջ վերջին ժամանակներուն տիրական դարձած արմատականութեան, իր մտքին մէջ խորունկ և անխել իսկ այլամերժ ակօս մը բացած էր, նոյն ուղղութեամբ և նոյն արօրէն, որով հերկուած էր իր տիպարին միտքն ու հոգին։

Արմաշականութիւնը — զպրեմանքի մը դիմագրծն ու կատարումները համեկեղեցական շարժումի մը աստիճանին բարձրացնող այս բառը իրաւացի պէտք է գտնեն ամէն անոնք որոնք վերջին կրօնագրուն մեր եկեղեցիին կամ անցնելու վրայ եղող մեր եկեղեցական դէմքերու վերջին սերունդին պատմութիւնը կը դիտեն — յատկանշական և շահեկան ուսումնասիրութեան արժողութիւն արժանի երևոյթ մըն է։ Երևոյթ մը՝ որուն սէյոյթը անսպաս ու առարկայական վերլուծումով մ'ի վեր հանելը դժուար չէ անոր չպատկանող և անոր մթնոլորտին մէջ չստացած հայ եկեղեցականի մը համար, որ Մեծ Պատերազմէն և անոր հետեւանքներէն կը մեկնի։ Այդ վերլուծումն ընել և արմաշականութիւնը իրեն շարժում յառաջ բերող զսպանակները երևան բերել չէ ստիպան նպատակը այս տոգրուն, որոնք նուիրում են միայն այդ շարժումին ամենէն հաւատարիմ վարիչներէն միոյն հեկեղեցական գործունէութեան մարդերէն մէկուն մէջ ի յայտ բերած կատարումին մասին խօսք մ'ըսելու։ Բայց այդ խօսքին խարխիւ մը առուած ըլլալու համար լոկ՝ պէտք է անցողակի բռնեք՝ թէ արմաշականութիւնը — որուն ամենէն յայտնի գործիչներէն ոմանց կենդանի ճա-